

Bofasta – men ändå inte. Om samiska hushåll söder om Dalälven under tidigmodern tid och om mänskliga och rumsliga relationer.¹

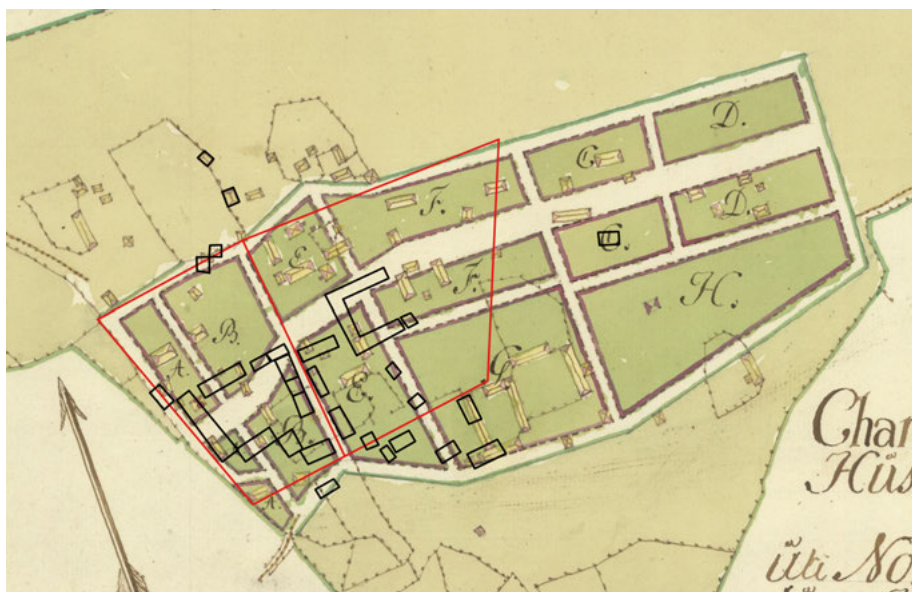
Linda Qviström

Vad är det som avgör hur ett hus ska se ut? För bönderna i Ingbo i Nora socken söder om Dalälven vid 1800-talets början kanske det här inte var någon stor fråga, inte ens efter att merparten av byn hade brunnit ned i en åskeld mitt under höskörden 1808.² Byggede de som drabbats av eldsvådan upp sina hus som de såg ut tidigare eller passade de på att modernisera sina gårdar? På en karta från 1810, två år efter branden, finns ett åttiototal byggnader uttridade liksom nya tomter och brandgator. Antalet hus hade ökat dramatiskt sedan 1766 (figur 1). Ungefär 35 byggnader av olika storlek finns på storskifteskartan från detta år. Bytomtens storlek hade dubblats mellan 1766 och 1810, vilket dels kan ha varit ett sätt att öka brandsäkerheten, dels en anpassning till en växande bebyggelse.³

¹ Artikeln bygger tematiskt och metodologiskt delvis på det pågående projektet *HASP-hus och sociala praktiker i svenska städer 1600–1850*, som Dag Lindström projektleder. Materialet är däremot till stor del hämtat arkeologiska forskningsundersökningar gjorda 2021 och 2022 inom ramen för ett annat projekt: *Det delade landet: Samisk historia och mångkulturalitet före det moderna* som letts av Jonas Monié Nordin, Statens Historiska Museer/Stockholms universitet. Undersökningarna gjordes i samarbete med Upplandsmuseet. Ett stort tack riktas till Jonas och till Torun Zachrisson, Upplandsmuseet, för att jag fått använda och bygga vidare på materialet från våra rapporter här.

² Ernst Nilsson, *Vår hembygd Nora: Upplands nordvästligaste socken* (Tierp 1939) s. 122.

³ Storskifte, 1766, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv, T40-23:1. Riksarkivet i Stockholm; Laga delning, 1810, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv, T40-23:2. Riksarkivet i Stockholm.

Figur 1. Bybebyggelsen i Ingbo 1810, två år efter att byn brann. Gården A som nämns i texten finns längst till vänster. På kartan har också de byggnader som finns med på storskifteskartan från 1766 markerats, med svart. Bytomten från samma år har markerats med röd linje. Källa: Storskifte, 1766, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv; Laga delning, 1810, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv. Bearbetning av författaren 2024.

Av de åtta gårdstomterna hörde sex till skattebönder och två till ett rusthåll. Den ena tomten beboddes av "orgelnisten" och klockaren Simon Hedström.⁴ Antalet hushåll var ungefär det dubbla. Året före branden, 1807, togs 92 personer upp i husförhörlängden, fördelade på 15 hushåll. Av dessa var 38 kvinnor och 30 män över 18 år.⁵ Det framgår inte av 1810 års karta var alla bodde men det fanns åtskilliga byggnader på backmarken, bortom själva gårdstomterna. Både enstaka små hus och mindre gårdsgropper finns utritade här.⁶ Några vet vi beboddes av "fördelsmän". Norr om Jan Anderssons gård, A på kartan, bodde exempelvis hans syster och sväger, Kjerstin Andersdotter och fördelsmannen Olof Persson.⁷ Andra släktingar – föräldrar, svärföräldrar, syskon och ett par "vanvettiga" fastrar – samt pigor, drängar och enstaka inhysespersoner ingick istället i böndernas hushåll.

Förflyttar vi oss längre ut på ägorna, bortom kartbildens bytomt, finns ytterligare sju hushåll som syns i mantalslängden för 1810. Ett par av dessa utgjordes av utfattiga änkor och det fanns även ett utfattigt hushåll med man, hustru och tre barn.

⁴ Laga delning, 1810, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo.

⁵ Husförhörlängder, 1801–1807, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/5 b, s. 209. Riksarkivet i Uppsala.

⁶ Laga delning, 1810, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo.

⁷ Avsöndring, 1898, Heby Nora-Ingbo 1:5, Lantmäterimyndigheternas arkiv, 19-noa-avs105. Riksarkivet i Härnösand.

Det här var den by vars ägor den sista familjen som räknas upp hade slagit sig ned på några år tidigare. Till skillnad från flera andra som bodde på byns utmarker beskrivs de inte som utfattiga. Däremot står de upptagna som ”sockenlappar”. Familjen utgjordes 1810 av Jan Olsson, hustrun Sigrid Larsdotter och barnen Olof 16, Lars 14, Brita 4 och Sigrid 1 år.⁸ Det är dem och deras efterlevande vi ska fokusera på här.

Som så kallade sockenlappar hade familjen en särställning i byn. De bodde på Ingbos mark men tjänstgjorde åt hela socknen. Troligen hade de blivit bofasta helt nyligen när mantalslängden skrevs och genom sin bakgrund hade de delvis andra referensramar och kontaktnät än andra boende i Ingbo. Stugan i Viken som blev deras kanske liknade andra backstugor, men för den här familjen var den bofasthet den stod för sannolikt inte självklar. Till och med stugans räta vinklar kan ha varit en anpassning och en eftergift till majoritetssamhällets normer.

Om boendet i Viken alltså representerar en mer eller mindre påtvingad platsbundenhet och ett brott mot tidigare levnadssätt, innebar det samtidigt att möjligheter att etablera nya relationer, till en plats och ett landskap och till de människor som befolkade detta. Syftet här är att nå en fördjupad förståelse av dessa rumsliga och mänskliga relationer.

Vilken relation hade familjen till det nya huset och till platsen? Hur påverkades deras rörlighet och kontaktnät? Och vad var det, för att återknyta till den inledande frågan, som avgjorde hur deras hus kom att utformas?

Frågorna undersöks utifrån ett brett spektrum av källmaterial. Detta källpluralistiska arbetssätt knyter an till det metodpaket för ”systematiska, integrerade analyser av hus och människor” som utvecklats av Dag Lindström och Göran Tagesson.⁹ Genom en kombination av olika källmaterial – främst materiella och skriftliga – och metoder kan en integrerad analys göras av byggnaderna och de människor som format och bebott dem.

Här görs detta genom att människorna och husen de bott i sätts in i olika sammanhang, som behandlas i tre tematiska avsnitt, samt i en inledande bakgrund där ”sockenlappssystemet” och villkoren runt detta tas upp. Det första temat är ”noder”. Målsättningen med avsnittet är att följa hushållens och individernas rörlighet och kontaktnät, huvudsakligen med utgångspunkt i mantalslängder och kyrkböcker. I det andra och kortaste avsnittet, ”platsen”, står landskapet och dess resurser i fokus. Vilken plats var det som Sigrid och Jan slog sig ned på vid 1800-talets början och varför? Vilka relationer hade de till platsen och landskapet? Det tredje temat är ”hus och rum”. Här diskuteras olika former av byggnande och vad de representerar, och vad de kan ha representerat för de samiska hushållen i Viken.

⁸ Mantalslängd, 1810, Mantalslängder 1642–1820, Västmanlands län, SE/RA/55203/55203.21/16, s. 481. Riksarkivet i Uppsala.

⁹ Dag Lindström & Göran Tagesson, ”Hus och hushåll i den tidigmoderna staden: Ett metodpaket”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 85 (2023) s. 30–49. Citat s. 30. Metodpaketet har utvecklats inom ramen för projektet *Hus och hushåll i det tidigmoderna Sverige 1600–1850* samt inom det pågående projektet *HASP-Hus och sociala praktiker i svenska städer 1600–1850*.

Artikeln avslutas med en sammanfattande analys, ett försök att närma sig en helhetsbild av de sammanhang och relationer som framträder mellan hus, platser, människor och landskap – av Sigrids och Jans och deras efterlevandes relation till huset, platsen och till den by som de både kom att höra till och inte.

Bakgrund: Samer i Mellansverige

Från 1600-talet och framåt hade en aktiv politik förts i Sverige för att motverka icke bofasta, ”lösdrivare” som inte var skrivna på en bestämd plats och kunde beskattas.¹⁰ Samer söder om ”lappmarkerna” hörde till en av de speciellt utpekade grupperna. 1671 utfärdades ett kungligt påbud om kringströvande samer, med krav på att dessa skulle flytta till de områden där de uppfattades höra hemma.¹¹ Det finns flera exempel på att grupper av samer förvisades norrut, men också belägg för att många fortsatte att leva ett mer eller mindre rörligt liv i de mellersta delarna av landet. Under 1720-talet utfärdades upprepade påbud. Ingvar Svanberg som lyft fram ämnet i en rad arbeten visar på att förvisningarna mötte motstånd både från samerna själva och från bönder som efterfrågade deras tjänster och kunskap. I en supplik som skickades till kungen 1730 vädjar en grupp samer i södra Dalarna om att få stanna, med hänvisning till de har bott i trakten i generationer och inte hörde hemma någon annan stans.¹² Situationen komplicerades ytterligare av att flera av de samer som tvångsförflyttats norrut hade skickats tillbaka eftersom det inte ansågs finnas plats för dem vid destinationsorten. Problemet hamnade på landshövdingarnas bord. Arkeologen Jonas Monié Nordin och historikern Sven Olofsson som nyligen granskat bakgrunden till ”sockenlappsystemet” lyfter fram att det var på den här politiska nivån som lösningen föreslogs. De pekar på att det varken var omsorgen om samerna eller politiken kring lösdrivare som vägde tyngst i sammanhanget. Det som blev avgörande var istället den samtida skogspolitik.¹³ Kronan hade under 1600-talet börjat föra en allt mer aktiv sådan. Framför allt var det bergsbrukets försörjning med ved och kol som skyddades men också bärande träd och jakt. Under 1700-talets präglades politiken i hög grad av en rädsla för skogsbrist.¹⁴ Samer som ägnade sig åt olika former av jakt och som hade renar som betade i skogarna sågs i detta sammanhang som ett hot. Systemet med ”sockenlappar” började tillämpas som ett svar på detta.¹⁵ Det innebar att enstaka hushåll kunde

¹⁰ Theresa Johnsson, *Vårt fredliga samhälle: "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet* (Uppsala 2016) s. 13–14; Jonas Monié Nordin, "Spaces of Resilience and Resistance: Sámi Habitation in Southern and Central Sweden During the Late Medieval and the Early Modern Period," *International Journal of Historical Archaeology*, 27:2 (2023) s. 484.

¹¹ Ingvar Svanberg, *Hästslaktare och korgmakare: Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar* (Umeå 1999), 31; Nordin (2023) s. 482–84.

¹² Svanberg (1999) s. 32–35.

¹³ Jonas Monié Nordin & Sven Olofsson, "Voices of the forests. Eviction, control, and the birth of the 'Parish Lapp' system in early modern Sweden," *Scandinavian Journal of History*, 48:4 (2023).

¹⁴ Lars Kardell, *Svenskarna och skogen. Del 1. Från ved till linjeskepp* (Jönköping 2003) s. 109–10.

¹⁵ Nordin & Olofsson (2023) s. 13–16.

kontrakteras av en socken för att uträtta vissa sysslor, exempelvis rovdjursjakt och hästslakt. Bofasthet ingick i villkoren. De som anlätades utförde också ofta hantverk, som rotslöjd och tennträdsarbeten. Botande är en annan återkommande verksamhet som omtalas.¹⁶

Att anlita samer som fick bli bofasta var alltså lösningen på ett komplext politiskt problem och från omkring 1730 kom ”sockenlappar” att anlitas, främst i södra Norrland men även längre söderut.¹⁷

Ingvar Svanberg påpekar att trots att delar av de utpekade sysslorna ingår i det så kallade hästslaktarkomplexet tycks detta inte ha inneburit samma stigma för ”sockenlapparna” som för de sydsvenska rackarna. De hade visserligen en särställning som delvis var grundad i fördomar och föreställningar om samer inom majoritetssamhället, men de hade inte ett lågt anseende generellt. Äktenskap förekom mellan samer och personer som ingick i majoritetssamhället och det hände att män som inte själva kom från en samisk släkt gifte sig med en samisk kvinna och ansökte om att få bli ”sockenlapp”.¹⁸ I stor utsträckning delade grupperna vardag och livsvillkor men förhållandet mellan dem var starkt asymmetriskt. Detta medförde ett stort tryck på anpassning. Flera faktorer bidrog dock till att många samer bibehöll sin etnicitet, menar Svanberg. En viktig sådan var starka band mellan vitt spridda samiska hushåll. En annan att man hade monopol på vissa sysslor och en tredje själva utanförskapet. Vissa föreställningar om samer, som den att inte minst kvinnorna var trollkunniga, skapade distans men kunde i vissa situationer också användas som maktmedel.¹⁹ Svanberg menar dock att samerna generellt saknade resurser att utöva något reellt inflytande i samhället. Nordin och Olofsson ser istället bibehållandet av en samisk kultur och en delvis nomadiserande livsstil som uttryck för ett aktivt motstånd mot den officiella politiken. Den fortsatta samiska närvaron visar också att detta hade effekt. Fördrivningspolitiken var inte helt verksam. De båda författarna påpekar också att samer även fanns i många andra sammanhang och samhällspositioner i Mellansverige och att de kunde ha mycket olika bakgrund.²⁰

Det fanns med andra ord en stor variation av samiska individer och hushåll i Mellansverige under tidigmodern tid, rörliga och bofasta. Men de konkreta beläggen för samisk närvaro är ofta av efemär karaktär. Detta gäller såväl fysiska som skriftliga spår och beror troligen till stor del på gruppens rörlighet. I de skriftliga källorna kan dessutom individer ofta endast urskiljas som samer om något tillnamn noterats. Under 1970- och 1980-talet gjorde Ingvar Svanberg stora insatser, inte minst genom att eftersöka belägg i kyrkböcker, vilket gjorde att ämnet uppmärksammades av fler.²¹ Under 2000-talet har frågan aktualiserats på nytt. Flera arkeologiska och tvärvetenskapliga projekt har bidragit till att synliggöra det

¹⁶ Svanberg (1999) s. 32–35, 84–97.

¹⁷ Nordin & Olofsson (2023) s. 16.

¹⁸ Svanberg (1999) s. 72–77.

¹⁹ Svanberg (1999) s. 75–78; jfr Johnsson (2016) s. 349–350.

²⁰ Nordin (2023); Nordin & Olofsson (2023) s. 18.

²¹ Svanberg (1999).

fragmentariska källmaterialet.²² Av stor betydelse i sammanhanget är också Lars-Gunnar Larssons bok som utgår från en lista över samiska ord, upprättad av Per Holmberger på 1770-talet i Valbo utanför Gävle. Larsson har kunnat visa att Gävlesamerna talade en dittills okänd variant av samiska. Bland de upptecknade orden fanns både sådana som speglar regionala förhållanden och begrepp med specifik koppling till samisk kultur. Ordlistan avspeglar verksamheter som jordbruksarbete, jakt och rotslöjd, men innehåller också ord för renskötsel, ritualer kring björnjakt och samiska trummor.²³ Det är troligt att en nyligen arkeologiskt undersökt kåta vid Lapphällan i utkanten av Gävle beboddes av personer som talade det nu utdöda språket.²⁴

För det samiska hushållet i Viken, på byn Inbos ägor, är källäget förhållandevis gott. Något kontrakt som anger vilka rättigheter som ingick i uppdraget som ”sockenlapp” i Nora socken vid 1800-talets början finns visserligen inte bevarat och inte heller protokollet från sockenstämman där beslutet att anlita Jan Olsson bör ha fattats finns kvar, men vi kan följa hushåll och individer i mantalslängder och kyrkböcker. Deras hus finns utritade på lantmäterikartor och ett av dem har dessutom bevarats – om än i ombyggt skick. Nyligen har också inventeringar av området skett och en av de husplatser som hittats i samband med detta har delvis undersökts arkeologiskt.

Noder

Från Nora och övriga socknar söder om Dalälven finns det spridda uppgifter om dop och begravningar och dessutom en rad ortnamn, som tyder på att icke bofasta samer vistats i området före 1800-talet.²⁵ Samisk närvaro i de här delarna av landet var, som Inger Zachrisson påpekat, inte heller någon nyhet under tidig-modern tid.²⁶ Några ”sockenlappar” tycks dock inte ha förekommit här förrän

²² Se Wehlin 2018; Maria Björck, Inga Blennå, Jonas Monié Nordin, Bo Ulfhielm & Joakim Wehlin, ”Härdar och husgrunder – arkeologi i det samiska kulturlandskapet i Syd- och Mellansverige,” *META Historiskarkeologisk tidskrift*, (2021) s. 85–108; Lars-Gunnar Larsson, Håkan Rydving & Ingvar Svanberg (red.), *Samer i söder* (Uppsala 2022); Joakim Wehlin, Susanne Cassé & Marina Andersson (red.), *Samiska spår. Dalarna – Gävleborg – Västmanland* (Falun 2022); och Linda Qviström, Jonas M. Nordin & Torun Zachrisson, ”Samer i Uppland. Arkeologiska forskningsundersökningar, del 1.” (Uppsala 2022).

²³ Lars-Gunnar Larsson, *Per Holmberger och sockenlapparnas språk* (Uppsala 2018); Lars-Gunnar Larsson, ”Vilket språk talade sockenlapparna?” i Lars-Gunnar Larsson, Håkan Rydving & Ingvar Svanberg (red.), *Samer i söder* (Uppsala 2022).

²⁴ Ann Lindkvist & Jonas Monié Nordin, ”En undersökt kåta vid Lapphällan i Gävle,” i Joakim Wehlin, Susanne Cassé & Marina Andersson (red.), *Samiska spår. Dalarna – Gävleborg – Västmanland* (Falun 2022).

²⁵ Ingvar Svanberg, ”Sockenlapparna i nordvästra Uppland,” *Vår hembygd. Skriftserie utgiven av Hembygdens förlag, Östervåla* (1980); Ingvar Svanberg, *Sockenlappar: En etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige* (Uppsala 1981) s. 44–45; Svanberg (1999); Inger Zachrisson, ”Fanns det samer i Uppland i gången tid?” *Björklänge förr och nu*, 30 (2006) s. 44–49.

²⁶ Inger Zachrisson (red.), *Möten i gränsland: samer och germaner i Mellanskandinavien* (Stockholm 1991); Inger Zachrisson (2006); ”Samiskt på vikingatida och tidigmedeltida handelsplatser i Svealand,” i

förhållandevis sent, vid 1800-talets början.²⁷ Jan Olsson var med andra ord bland de första i den här rollen i området. Första gången han omnämns som ”sockenlapp” var 1805. Vid det laget hade familjen redan befunnit sig i socknen i några år, åtminstone delar av tiden. I juni 1801 begravdes deras ettårige son Jan här.²⁸ Sigrid och Jan var 36 respektive 34 år gamla det året och hade ytterligare minst två äldre söner. I januari 1803 föddes dottern Anna och i april 1805 nästa dotter, Brita – båda i Nora socken. Var familjen bodde under de här åren är oklart, men med tanke på att de belägg som finns är utspridda över olika tider på året är det troligt att de befann sig mer eller mindre permanent i socknen. Enligt en traditionsuppteckning ska de ha vistats vid Ängesmyran, på en annan del av Ingbos utmark, i en kåta. På platsen finns en källa, som kallas Lappkällan eller Lappbrunn.²⁹ Med tanke på närheten i tid och rum, och på att få andra samer finns omnämnda i området vid denna tid är det också möjligt att familjen ingick i den grupp samer som omnämns i ett bystämmoprotokoll från Ingbos grannby Östa 1796. Gruppen ska ha vistats just vid Viken, i protokollet kallad Lappviken. Vid stämman beslöts att samerna skulle hindras från att låta sina renar beta på bybornas betesställen.³⁰ Det finns fler belägg för att Viken eller Inboviken kallas Lappviken, men detta tycks vara det tidigaste.³¹ Att namnet används 1796 tyder på att samer vistats här även dessförinnan, och att det knappast rört sig om något enstaka besök.³²

Under åren 1801–1807 finns Sigrid och Jan inte upptagna i några husförhørs- eller mantalslängder, vare sig i Ingbo, Sörbo eller Östa.³³ Att de ändå hade kontakt med byborna under de här åren framgår av att alla de fyra faddrar som noteras 1803 vid dottern Annas dop är hemmahörande på tre olika gårdar i Ingbo: bondsonen Lars Olsson, Gustava Margareta Ersdotter och hennes man bonden Per Ersson samt pigan Anna Olsdotter, som tjänade hos orgelnisten Hedström.³⁴ Vid dottern Britas dop två år senare kom alla faddrar istället från de två gårdarna i grannbyn Sörbo: Per Nilsson och hans hustru Brita Persdotter samt drängen

Samiska spår. Dalarna – Gävleborg – Västmanland, red. Joakim Wehlin, Susanne Cassé och Marina Andersson (Falun 2022) s. 18–21.

²⁷ Svanberg (1980) s. 44; Svanberg (1999) s. 70.

²⁸ Död- och begravningsböcker, 1792–1860, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/F/1. Riksarkivet i Uppsala.

²⁹ Nilsson (1939) s. 142; Svanberg (1980) s. 44–45; Svanberg (1999) s. 71; Qviström, Nordin & Zachrisson (2022).

³⁰ Sista bystämma på Vikbolandet, Östa, fjärde lördan i maj anno 1796. Avskrift av bystämmo-protokoll (Jakob Martinell, Tärnsjö). Jfr Qviström, Nordin & Zachrisson (2022) s. 11.

³¹ Svanberg (1980) s. 311; Mats Wahlberg, *Ortnamnen i Västmanlands län: Del 5:1 Heby kommun, norra delen Bebyggelsenamn* (Uppsala 1988) s. 113.

³² Qviström, Nordin & Zachrisson (2022) s. 11; Qviström, Nordin & Zachrisson (2023) s. 12–13. För tolkningen av ortnamnet se Wahlberg (1988) s. 113.

³³ Husförhörslängder, 1801–1807, Nora kyrkoarkiv (U-län). Riksarkivet i Uppsala.

³⁴ Födelse- och dopböcker, 1792–1852, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/C/3. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörslängder, 1801–1807, Nora kyrkoarkiv (U-län), 209. Riksarkivet i Uppsala.

Hans Andersson och Pigan Lisa Larsdotter.³⁵ Då den yngsta dottern Sigrid döptes den 9 mars 1808 kom faddrarna åter från Ingbo: Bonden Jon Olsson och hans hustru Anna Andersdotter, som står som ”lappska från Garpenberg”, samt drängen Anders Simonsson och hustrun Kajsa Persdotter.³⁶ Året innan hade den fyraåriga storasystern Anna dött i kopporna.³⁷

Figur 2. Utsnitt ur Generalstabskartan från 1859, som visar de tre hussymbolerna vid Viken samt läget för Ängesmyran. Källa: Rikets allmänna kartverks arkiv, RAK J243-91-1. Bearbetning av författaren 2024.

I slutet av mars 1808 deltar familjen i sitt första husförhör i Ingbo.³⁸ Sex år senare flyttar den äldste sonen Olof ut.³⁹ Tio år senare ger sig även Lars av, till Torsåker i Gästrikland.⁴⁰ Från och med 1832 finns istället ”mågen” Johan Gustaf Åberg, född 1811 i Österfärnebo, upptagen i husförhörlängden. Han har gift sig med den sex år äldre Brita och paret noteras separat. Troligen har de flyttat in i ett eget hus i Viken.⁴¹ På generalstabskartan från 1859 finns tre stugor utritade (figur

³⁵ Födelse- och dopböcker, 1792–1852, Nora kyrkoarkiv (U-län); Husförhörlängder, 1801–1807, Nora kyrkoarkiv (U-län). Riksarkivet i Uppsala.

³⁶ Födelse- och dopböcker, 1792–1852, Nora kyrkoarkiv (U-län). Riksarkivet i Uppsala.

³⁷ Död- och begravningsböcker, 1792–1860, Nora kyrkoarkiv (U-län). Riksarkivet i Uppsala.

³⁸ Husförhörlängder, 1801–1807, Nora kyrkoarkiv (U-län). Riksarkivet i Uppsala.

³⁹ Husförhörlängder, 1808–1814, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/6 b, 228. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörlängder, 1815–1822, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/7 b, s. 212. Riksarkivet i Uppsala.

⁴⁰ Husförhörlängder, 1823–1829, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/8 a, 41. Riksarkivet i Uppsala.

⁴¹ Husförhörlängder, 1830–1834, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/9 a, 53. Riksarkivet i Uppsala.

2). Möjligen hörde alla till familjen.⁴² I juni 1835 föds dottern Brita Stina och vid detta sitt första barns dop tycks Brita och Johan Gustaf ha haft långväga besök. Faddrar var ”lappen” Olof Jönsson från Valbo, ”lappflickan” Stina Månsdotter från Hedesunda, bondsonen Lars Ersson och hans hustru samt drängen Erik Olsson – alla från Ingbo – och flickans moster, Sigrid Jansson.⁴³ I slutet av april två år senare föds Margareta Sigrid, men inte i Viken utan i Torsåker där åtminstone modern alltså måste ha vistats tillfälligt.

Vid tiden för dopet bor Jan och Sigrid kvar i föräldrahushållet, tillsammans med yngsta dottern Sigrid. Året därpå dör Jan, omkring 69 år gammal.⁴⁴ Sommaren 1840, gifter sig dottern Sigrid med den tio år yngre ”lappdrängen” Jan Andersson från Wall i Ovensjö i Gästrikland. I juli samma år får hennes syster en tredje flicka, Hedda Dorothea, och i september föds Sigrids första barn, Anders August. Senare samma år förlorar Sigrid och Brita sin 75 år gamla mor. Jan Andersson tycks ha återvänt till Gästrikland 1840 och under åren 1841 och 1842 verkar även Sigrid ha flyttat dit. 1842 är dessutom Brita där. Det året dör både Hedda Dorothea och Anders August i Årsunda. Samma år och på samma plats föds också Sigrids andre son, Johan, men dör redan nästföljande år.⁴⁵

Den 18 maj 1843 avlider även Johan Gustav Åberg, i Vika i Dalarna. Samma år återvänder Sigrid till Viken och året därpå flyttar också hennes man Jan in och står från 1844 som ”sockenlapp”. I november 1844 föds deras första dotter, Margareta Anna. Hon dör redan i februari året därpå.⁴⁶ Troligen återvände paret till Årsunda 1846. Där föddes nästa barn, sonen August, 1 september. En och en halv månad senare dog Sigrid och i november avled även barnet. Efter detta tycks Jan ha flyttat tillbaks till Viken. Möjligen hade även Brita följt med upp till Årsunda 1846. Hon återkommer liksom svågern Jan 1847 men blir till skillnad från denne kvar i Viken. Jan flyttar för gott 1848. Han gifter om sig med ”lappflickan” Sigrid från Vika men dör bara två år senare, i Ovensjö.⁴⁷

Britas döttrar Brita Stina och Margareta Sigrid flyttar ut efter 1857 men 1863 har Brita Stina återvänt med två döttrar, Brita Stina och Mathilda Maria, födda 1860 respektive 1861. Mathilda Maria avled 1862. Brita Stina förblir ogift men får ytterligare två döttrar, Mathilda Maria 1867 och Emma Dorothea 1874.

1873 återkommer även Brita Stinas syster Margareta (Greta) Sigrid. Hon har då hunnit gifta sig med arbetaren och ”lappen” Henrik Kristoffer Olsson, född 1838 i Vika, och fått fyra barn, som alla har dött. Innan flytten bodde paret i

⁴² Rikets allmänna kartverks arkiv, RAK J243-91-1. Riksarkivet i Stockholm.

⁴³ Födelse- och dopböcker, 1792–1852, Nora kyrkoarkiv (U-län). Riksarkivet i Uppsala.

⁴⁴ Husförhörlängder, 1835–1839, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/10 a, 43. Riksarkivet i Uppsala.

⁴⁵ Husförhörlängder, 1840–1845, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/11 a, 34. Riksarkivet i Uppsala; Lysnings- och vigselböcker, 1792–1860, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/E I/1. Riksarkivet i Uppsala.

⁴⁶ Husförhörlängder, 1840–1845, Nora kyrkoarkiv (U-län), s. 34; Död- och begravningsböcker, 1792–1860, Nora kyrkoarkiv (U-län). Riksarkivet i Uppsala.

⁴⁷ Husförhörlängder, 1846–1850, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/12 a, 32. Riksarkivet i Uppsala.

Persbo i Vika socken. I Viken föddes ytterligare två söner, Axel Theodor 1874 och Olof Reinhold 1876. Den yngste levde bara i en vecka. Ytterligare ett barn, dottern Engla Sigrid, föddes 1878 men dog samma år.⁴⁸

1876 står Henrik Kristoffer Olsson enbart som arbetare. Brita, nu drygt 70 år gammal, bor fortfarande kvar och skrivs som änka efter J.G. Åberg, som för första gången betecknas som ”arbetare” och inte ”sockenlapp”. Brita bor kvar till sin död 1888.⁴⁹ Fyra år senare, 1892, dör även hennes dotter Greta Sigrid. Kvar efter henne finns maken och den ende överlevande sonen, Axel Theodor. De bor fortfarande vid Viken 1897. Det gör också Brita Stina Åberg och hennes dotter Maria Mathilda, som 1892 och 1896 fått två egna döttrar, som liksom hon själv saknar namngiven far.⁵⁰

Sigrid och Jan men även Brita och Johan Gustav har alltså tidvis befunnit sig på olika platser, främst i Gästrikland men även i Dalarna. Britas andra dotter föddes i Torsåker 1836 och hennes man avled i Vika. Sigrid och Jan tycks oftare ha varit Årsunda än i Viken under åren 1840–1846 och de befann sig inte alltid på samma ställe. Inget av Sigrids och Jans barn levde till vuxen ålder men två av Britas döttrar återkom till Viken, den ena efter ett fåtal år och den andra efter sexton år i Dalarna. 1897 är det den ena dottern, Greta Sigrids, änklings och enda överlevande son som bor kvar, samt den andra dottern, Brita Stina, med en dotter och två dotterdöttrar.

Sammantaget har det funnits mellan två och tre parallella hushåll i Viken under stora delar av 1800-talet, åtminstone sedan 1832 då Brita gifte sig med Johan Gustav Åberg. Britas syster Sigrid övertog troligen föräldrarnas hus. Hennes man Jan står som ”sockenlapp” efter faderns och svågerns död.

De uppgifter som finns tyder på att både kvinnor och män levt relativt rörliga liv, med kontaktnät som både omfattat byborna och personer och platser längre bort, främst i Gästrikland och Dalarna. Det är också tydligt att olika personer i hushållen rört sig mer eller mindre självständigt, vilket gäller såväl kvinnor som män. Det är också tydligt att även om männen är de som officiellt anlitas som ”sockenlappar” är det kvinnorna som upprätthållit positionen i praktiken. Det var genom att gifta sig med döttrarna som männen kunde tillträda.

⁴⁸ Husförhörslängder, 1850–1854, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/13 a, 31. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörslängder, 1855–1861, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/14 a, 35. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörslängder, 1861–1870, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/15 a, s. 22. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörslängder, 1871–1876, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/16 a, s. 21. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörslängder, 1866–1876, Vika kyrkoarkiv, Dalarnas län, SE/ULA/11687/A I/11 a, 183. Riksarkivet i Uppsala.

⁴⁹ Husförhörslängder, 1876–1880, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/17 a, 29. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörslängder, 1881–1886, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/18 a, 33. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörslängder, 1886–1889, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/19 a, 31. Riksarkivet i Uppsala.

⁵⁰ Husförhörslängder, 1890–1897, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/20, 55. Riksarkivet i Uppsala.

Figur 3. Platser är familjemedlemmar vistats (rund symbol), där ingifta män kommer ifrån (svart triangel) samt dopvittnen (rombisk symbol). Karta av författaren, 2024.

Platsen

Flera av de platser som vid senare års inventeringar kunnat knytas till samiska hushåll karaktäriseras av lavrika marker, lämpliga för renbete. I den muntliga traditionsuppteckningen om Sigrid och Jans vistelse vid Ängesmyran nämns också att de skulle ha haft renar med sig dit. Möjligen innebar kontraktet med socknen att de fick göra sig av med dessa. I det tidigare nämnda bystämmoprotokollet från 1796 faller argumenten mot samernas betande renar väl in i den officiella retoriken från tiden. Just här var det dock sannolikt inte någon vilja att skydda tillgången till timmer eller kolningsved som låg bakom, utan snarare att freda de egna närmast obefintliga betesmarkerna. Redan på en rannsakningskarta från 1692 då Östas skog beskrivs uppges det finnas virke till gärdsgårdar, ved, timmer och kolning, men inget bete annat än på mossarna. I kartprotokollet beskrivs vilka besvär detta föranledde, med djur och mjölk som fick transporteras långväga.⁵¹ Ett århundrade senare, 1789, då Ingbos och Sörbos skog skiftades, avsattes en del av skogsmarken för att röjas och inhägnas till samfälld

⁵¹ Geometrisk avmätning, 1692, Västmanlands län, Nora sn, Östa, Lantmäteristyrelsens arkiv, T40-65:1. Riksarkivet i Stockholm; Rannsaking, skattdläggning, 1692, Västmanlands län, Nora sn, Östa, Lantmäterimyndighetens arkiv, 19-noa-8a. Riksarkivet i Härnösand.

betesmark.⁵² Ett annat sätt att lösa problemet var extra utfodring med hö, något som nämns 1692. På laga skifteskartan från 1865 har en stor del av strandremsan vid Viken avsatts för torkning av ”sjöfoder”.⁵³ Bristen på bete var med andra ord ett reellt och långvarigt problem i trakten och det är troligt att det var detta som låg bakom viljan att hindra renbete på utmarkerna.

Tillgången till timmer och kolningsskog framträder istället genomgående som god. Det betydde dock inte att det var självklart att alla hade tillgång till dessa resurser. I ett fördelskontrakt upprättat 1821 mellan bonden Jan Andersson och hans syster Kjerstin ges systemen och hennes efterkommande rätt att disponera hustomten där hon bodde för evärdelig tid. I övrigt specificeras noga vilka rättigheter som medföljde. Det samfälliga betet på utmark och ängar, samt för fåren i gårdet fick nyttjas – troligtvis efter skörd. En andel i det samfälliga fisket i Lillån, Storån och på Inbosjön ingick också. Av skogen fick hushållet årligen ta ”nödigt hustimmer”, gårdselvirke samt ved. De fick även kola en tio famnars mila samt under femtio års tid fälla fyra sågstockar årligen. Under femtio år fick fördelstarna dessutom ta löv och näver av hemmanets skog till husbehov.⁵⁴

Hus och rum

Byggnadstimmer var alltså inte en bristvara i Inbo, däremot var nyttjanderätten till denna och andra utmarksresurser starkt reglerad. Vilka rättigheter de samiska hushållen i Viken hade finns inte dokumenterat. Vi vet exempelvis inte om de själva byggde sina hus eller om byggnaderna ingick som en del av kontraktet. Däremot vet vi en del om hur deras hus var utformade, inte minst genom de arkeologiska forskningsundersökningar som nyligen genomförts. Kunskapen om hur samiska hushåll i Mellansverige bodde är i övrigt ofta bristfällig. Inte minst gäller detta de icke bofasta, som bara syns sporadiskt i kyrkböckerna och mycket sällan har efterlämnat några synliga, materiella spår i landskapet. En av de få platser där sådana finns är vid Lapphällarna i Östervåla socken, drygt två mil öster om Ingbo. På en flack häll i skogsområdet finns en hård, använd vid minst två tillfällen. Runt eldstaden ligger stenflak som sannolikt tyngt ned duken i en tältkåta, ungefär 3,5 meter stor. Dateringar av kol från hårdens gör det troligt att den använts under 1800-talet.⁵⁵ Längre norrut, vid Lapphällan i utkanten av Gävle, har nyligen lämningar efter en mer permanent bebodd kåta undersökts. Platsen där den har stått var 5,3×5 meter stor. I mitten

⁵² Storskifte, 1767, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv, T40-23:1. Riksarkivet i Stockholm.

⁵³ Rannsakning, skattläggning, 1692, Västmanlands län, Nora sn, Östa; Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv, T40-23:3. Riksarkivet i Stockholm.

⁵⁴ Avsöndring, 1898, Heby Nora-Ingbo 1:5. Riksarkivet i Stockholm.

⁵⁵ Linda Qviström, Jonas M. Nordin & Torun Zachrisson, ”Samer i Uppland. Arkeologiska forskningsundersökningar, del 2.” (Uppland 2023) s. 24–28, 55–56.

fanns en avlång härd. Fynden tyder på att kåtan använts under 1700-talets andra hälft och in på 1800-talets början.⁵⁶

Vid många av de ”sockenlappboställen” som är kända har det i stället funnits timmerstugor, men kåtor har använts även här. I en reseberättelse från Rättvik 1835 uppges ett boställe vara bebyggt med ett par ”kojor” av snett lutande störrar klädda med bark och granris. Golven var täckta av björkkvistar och mossor och i mitten fanns en härd. Kåtorna var drygt två meter höga och ungefär 3,5 meter långa.⁵⁷ I en del fall har den första bostaden varit en kåta som senare ersatts av ett hus. Kåtor och timmerstugor kunde även användas parallellt, exempelvis med stugan som vinterbostad.⁵⁸

Det går inte att tala om en enda enhetlig samisk byggnadstradition. Förutom geografiska och kronologiska variationer har sättet att bygga anpassats efter olika landskap och försörjningssätt. Trots detta går det att peka ut ett antal särdrag som på ett generellt plan skiljer samiska sätt att bygga och bo från det samtida majoritetssamhällets. Ordet kåta är en försvenskning av det lulesamiska ordet *káhte* som betyder hus eller hem. Inom samisk tradition är bostaden oftast rund, med en centralt placerad härd och med bestämda zoner för olika ändamål som matlagning och sovande. Olika personers plats avgjordes av ålder, kön och position i eller relation till hushållet.⁵⁹ Flera olika byggnadstekniker har använts både för mer stationära och flyttbara varianter av kåtor, och regionala variationer finns. I tältkåtor användes ofta duk av skinn eller tyg. Timrade kåtor med pyramidformigt tak har varit vanliga i skogsområden. Den låga timmerramen kunde vara sexkantig, åttkantig eller fyrkantig. En annan variant är åskåtor. Dessa byggdes genom att virke restes mot en ås som satts upp mellan två träd på rot. Indelningen i zoner och en centralt placerad härd, ofta oval eller rektangulär, samt en central rököppning är något som återkommer oavsett vilken typ av kåta som använts.⁶⁰ Karaktäristiskt för traditionella samiska byggnader är också att förgängliga material används och att de lämnar få spår när de överges eller flyttas.⁶¹

⁵⁶ Lindkvist & Jonas Nordin (2022); Nordin & Olofsson (2023) s. 10–11.

⁵⁷ Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, *En student upptäcker sitt land 1835: anteckningar under en vandring genom Upland, Westmanland, Nerike, Wermland, en liten del av Norrige och Dalarna: emellan den 19:de juni och 21:ste september år 1835* (Stockholm 1942) s. 137–38.

⁵⁸ Erik Högström, *Bergsjö sockens historia* (Jönköping 1921) s. 92; Svanberg (1981) s. 28–29; Maria Björck & Inga Blennå, ”Lappatåkten i Järvsö. Den första arkeologiska undersökningen av ett sockenlappboställe,” i Lars-Gunnar Larsson, Håkan Rydving & Ingvar Svanberg (red.), *Samer i söder* (Uppsala 2022) s. 27; Joakim Wehlin, ”Husgrunder, backstugor och kojor,” i Lars-Gunnar Larsson, Håkan Rydving & Ingvar Svanberg (red.), *Samer i söder* (Uppsala 2022) s. 111.

⁵⁹ Israel Ruong, *Samerna i historien och nutiden* (Stockholm 1982) s. 105–107; Ewa Ljungdahl & Maria Björck, ”Kåtor och härdar” i Joakim Wehlin, Susanne Cassé & Marina Andersson (red.), *Samiska spår. Dalarna – Gävleborg – Västmanland* (Falun 2022) s. 95; Randi Sjolie, ”Byggeskikk i samiske landslää” i Bente Ass Solbakken (red.), *Huksendáidda. Arkitektuvra Sámis = Arkitektur i Sápmi = Architecture in Sápmi* (Oslo 2022) s. 25–26.

⁶⁰ Ernst Manker, *Skogslapparna i Sverige: Fältanteckningar* (Stockholm 1968) s. 179–85; Ruong (1982) s. 105–107; Ewa Ljungdahl & Maria Björck (2022).

⁶¹ Isse Israelsson, *Traditionella samiska kåtor: Material och byggnadsteknik* (Jokkmokk 2015).

I böndernas byggande var rektangulära timrade byggnader med blockformade rum det helt dominerande. Byggnaderna var visserligen möjliga att montera ned, men de var inte i första hand utformade för ett rörligt liv eller för att vara förgängliga.

Traditionellt husbyggande är grundat i upprepning och handgriplig kunskapsöverföring. Några ritningar användes sällan vid husbygge på landsbygden förrän under slutet av 1800-talet. Enligt de beskrivningar som finns i etnologiskt material användes befintliga hus ofta som förlaga vid nybyggnation. En uppmätning gjordes på marken innan byggnadsarbetet påbörjades och bestäl-laren förklarade hur huset skulle se ut genom att hänvisa till byggnader i grannskapet. Arkitekturhistorikern Finn Werne betonar att byggnadsprocessens kollektiva karaktär och att en grundläggande kunskap om husbyggande var allmän. En ”duktig bonde” skulle åtminstone kunna bygga en lada.⁶² Förutom att det kan diskuteras hur allmän kunskapen om husbyggande verkligen var och hur många som var delaktiga rent praktiskt fanns det, som Werne också påpekar, stora grupper som inte förfogade över de resurser som krävdes för husbygge – framför allt byggnadstimmer.⁶³

Det kan tilläggas att det också fanns grupper som inte var lika fast förankrade i majoritetssamhällets byggnadstradition. Kåtorna representerar former av bostäder och sätt att bo på som kanske visserligen inte var helt främmande för bönderna i byar som Inbo, men som inte ingick i deras repertoar av möjligheter på samma sätt som det kan ha gjort för Sigrid Larsdotter och Jan Olsson.

Huset de flyttade in i 1808 är ett av tre som finns utritade på kartan från 1859. Ett av de andra är sannolikt det som dottern Brita och mågen Johan Gustav bodde i från 1832. Om även det sista huset hörde till familjen är det tänkbart att det först beboddes av sonen Lars, som var närmare 30 då han flyttade till Torsåker. Alla tre husen finns även med på laga skifteskartan, upprättad 1856 (figur 4). Där finns dessutom en ekonomibyggnad vid en av stugorna och ytterligare ett mindre hus, längre norrut. Kartorna ger ingen information om vilka som bodde här. Vi får bara veta vilken gård i Ingbo som äger marken.⁶⁴

⁶² Finn Werne, *Allmogens byggnadskultur – förvandling och upplösning intill 1900-talets början* (Göteborg 1980) s. 53–57.

⁶³ Werne (1980) s. 238.

⁶⁴ Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv. Riksarkivet i Stockholm.

Figur 4. Utsnitt ur laga skifteskartan från Ingbo, fastställd 1865. Nummer 1 på kartan markerar den arkeologiskt undersökta husplatsen, nummer 2 den mellersta husplatsen som knappt kan urskiljas på platsen idag och nummer 3 den kvarstående byggnaden. Källa: Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv. Bearbetning av författaren 2024.

Med tanke på antalet hus och de hushåll vi känner till är det troligt att systerarna Brita Stina och Greta Sigrid på 1870-talet bodde i var sitt hus. Deras mor Brita kan i så fall ha bott i den tredje stugan. Greta Sigrids änklings och son bodde kvar åtminstone fram till 1897 vilket gör det troligt att det fortfarande fanns två stugor då. Några år in på det nya seklet stod dock bara ett hus kvar.⁶⁵ Det finns ett foto av Brita Stina framför det huset (figur 5). Bilden är troligen från tidigt 1900-tal. Timmerstommen ser aldrig ut men spåntaket ger intryck av att vara nyare. Av bilden att döma har huset haft två rum, en stuga med fönster åt minst två håll och en smal förstuga. Ingången har skett via förstugan och framför den öppna ytterdörren på bilden finns en låg trappa. Huset är ungefär tio stockvarv högt.

⁶⁵ Rikets allmänna kartverks arkiv, RAK J112-91-18. Riksarkivet i Stockholm.

Ingen kraftig stengrund syns men troligen har huset stått på en låg syllstensram. Eldstaden tycks ha varit placerad i stugans inre hörn, mot väggen till förstugan.

Brita Stina bodde kvar i huset fram till sin död 1921.⁶⁶ Under 1920-talet över- togs det av hennes dotter, som var den sista i släkten som bodde här permanent. Efter Brita Stinas tid har huset, som fortfarande finns kvar, byggts till på längden och höjden och försetts med panel.⁶⁷

I en minnesteckning från Östa anges att det första huset vid Viken stod i när- mare hundra år men behövde repareras runt år 1900 och att det då byggdes om.⁶⁸ Om det är huset på fotot som avses kan detta förklara det till synes nylagda taket. Det är dock osäkert om det här faktiskt var den allra första stugan i Viken. Den hypotes som framfördes efter att delar av en annan av husplatserna delundersök- tes 2021 och 2022 var att denna istället representerar det första huset.⁶⁹ Fler da- teringar, inte minst av den stående byggnaden, och en undersökning vid den tredje mellersta husplatsen skulle behövas för att få bättre klarhet i kronologin.

Figur 5. Brita Stina Åberg vid sin stuga, troligen vid 1900-talets början. Foto privat. Efter Qviström, Nordin & Zachrisson 2023.

På vissa sätt avviker platsen för den stående byggnaden från de båda andra hus- platserna. Intill de senare har små åkerstycken tagits upp och i närheten finns lämningar efter källare med kallmurad stengrund, som grävts in i sluttningen.

Stugan på den undersökta husplatsen har varit placerad direkt på den sandiga marken eller på några få mindre stenar. Någon stengrund har inte funnits. Huset har troligen varit 6×3,5 meter stort och på flera sätt liknat Brita Stinas stuga som den såg ut i början av 1900-talet. Två rum tycks ha funnits – en stuga och en förstuga – och troligen har ingången haft samma placering som i Brita Stinas hus.

⁶⁶ Zachrisson (2006) s. 44.

⁶⁷ Qviström, Nordin & Zachrisson (2023) s. 13–14.

⁶⁸ Gunnar Magnusson, *Från stenålder till nationalpark: ur Ingbo och Östa byars historia* (Västerås 1999) s. 30.

⁶⁹ Qviström, Nordin & Zachrisson (2023) s. 16–17, 58.

Spisen var placerad längs väggen mot förstugan. Hur taket i den undersökta byggnaden såg ut går inte att avgöra, mer än att det sannolikt inte var ett tegeltak.

Trots att husplatsen inte är totalundersökt och spåren efter byggnaden fragmentariska kan de ändå ge vissa inblickar i hur huset byggts, använts och övergivits. Grundläggningen har varit enkel. Den sandiga marken har troligen jämnats ut – huset var placerat på en mindre platå – men i övrigt är det bara spisen som krävt något mer omfattande grundläggningsarbete. Fundamentet utgjordes av en stor nedgrävning fylld med kantiga stenar som tycks ha sprängts loss från ett närbeläget block. Det kraftiga spisfundamentet talar för att huset har haft en skorsten, trots att väldigt lite tegel hittades i schakten. Till spishällen har tegel använts och spisen har putsats med ljus gul puts som tillverkats av den lokala sanden. Vilket bindemedel som använts är inte känt men troligen var putsen inte särskilt hållbar. Intill spisen fanns flera lager av fragment från upprepade omputsningar. Ett fyrtiotal fönsterglasskärvor hittades också vid undersökningen, ett par med spår efter fönsterkitt. Merparten fanns väster om huset och hör troligen till minst ett glasfönster som suttit i stugan, mot väster. En kort spik, en hästskosöm och en sömliknande spik kan ha använts för att sätta fast träkarmen. Troligen har även förstugan vid den norra gaveln haft ett fönster. Ett tiotal fönsterglasfragment hittades här.

Ett fåtal spikar påträffades inomhus, i schaktet runt spisen. En av dessa har klinkat huvud och kan möjligen ha använts i ett trägolv. I övrigt fanns de järnföremål som kunde knytas till byggnaden främst väster om huset, i sot- och kolbemängda lager som sannolikt tillkommit då material som man inte kunde eller ville återanvända eldades upp. Möjligen hör ytterdörren till det som brändes här. Två av föremålen kan med viss tveksamhet identifieras som enkla handtag och i samma sotlager fanns också en hasp. Troligen har även någon möbel eller inredningsdetalj eldats upp, kanske en lår eller kista. Tre möbelspikar eller dekorationsnitar hittades och även ett beslag som troligen hör till en kista eller liknande. I anslutning till ingången, en bit bort från sotlagret, låg en nyckel.

Längs husets sydvästra långsida fanns också merparten av de små personliga föremål som hittades – som knappar, en fingerborg, en ring och ett par kritpipor. Att de hittades här och inte inne i huset kan bero på att ett golv funnits inomhus. Detta brukar dock inte hindra enstaka mindre föremål från att ramla ned mellan springorna. En annan förklaring kan vara att platsen framför huset var ett ställe där man ofta vistades.

Mycket tyder på att det mesta av byggnadsmaterialet – som murtegel, golvplankor och det väggtimmer som inte var helt murket – har nedmonterats och återanvänts på någon annan plats innan de sista resterna brändes framför huset. Platsen har lämnats välstädad. Efter att spisen rivits har ett upp-och-nedvänt fat, daterat till slutet av 1800-talet, lagts ovanpå denna. Troligen har detta gjorts medvetet. Gesten liknar den stängning som gjordes då härden vid Lapphållarna lämnades. Där placerades delar av kantkedjan ovanpå härden. Möjligen har även

nyckeln lagts kvar medvetet vid stugan, kanske på den plats vid ingången där den brukade ligga.⁷⁰

Inne i byn var de samtida bostadshusen betydligt större. År 1856, inför laga skiftet i Ingbo, gjordes en beskrivning av alla gårdarnas byggnader. De två minsta mangårdsbyggnaderna hade två respektive tre rum med eldstäder och var omkring 15×5 meter stora. Kanske var de också äldst – från återuppbyggnaden efter branden? De uppges vara i hjälpligt eller krent skick, medan de fyra andra gårdarnas byggnader var i gott stånd. Här hade mangårdsbyggnaderna mellan fyra och sex uppvärmda rum. Tre av husen hade en övervåning. Två av dem var brädfodrade. Bara ett bostadshus hade tegeltak. Tre hade spån- eller spillertak, det fjärde ett brädtak.⁷¹ Både spån- eller spillertak och brädtak var relativt nya företeelser i Norduppland vid 1800-talets mitt. Tidigare hade halm- och vedtak varit vanligast.⁷²

En av gårdarna hade två stugor i sin mangårdsbyggnad och dessutom en separat drängstuga – ungefär 8×5,5 meter stor och 12 timmervarv hög. Drängstugan hade brädtak och inrymde stuga med spis samt ett kallrum.⁷³ Det finns vissa likheter med husen vid Viken – de två rummen varav ett är uppvärmt – men med sina 44 kvadratmeter var drängstugan mer än dubbelt så stor som det undersökta huset. Inget av de andra, mindre bostadshusen runtom på Ingbos ägor, de obe-suttnas, beskrivs. Att döma av kartbilden har deras hus ofta varit i samma storleksordning som stugorna i Viken.⁷⁴

Hus och hushåll i Viken – avslutande diskussion

När Sigrid Larsdotter och Jan Olsson flyttade in 1808 var de troligen väl bekanta med såväl platsen och landskapet som bybebyggelsen och byborna. De hade vistats i trakten helt eller delvis, kanske under tio års tid. En av de platser de befunnit sig på var troligen Viken och med tanke på detta är det tänkbart att de hade ett visst inflytande över vilken plats de skulle tilldelas. Den nya stugan representerade en mer eller mindre påtvingad bofasthet, men de uppgifter som finns om olika familjemedlemmars rörelsemönster visar att bofastheten kom att bli relativ. Sigrid och Jan som var i 40-årsåldern 1808 tycks visserligen ha stannat kvar mer eller mindre permanent men för deras barn och barnbarn blev Viken en återkommande vistelseort, men inte den enda. I flera fall har familjemedlemmar varit borta under kortare och längre perioder, i några fall under flera år. Ett av Britas barn är fött i

⁷⁰ Qviström, Nordin & Zachrisson (2022) s. 6, 58.

⁷¹ Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv. Det är oklart om det är någon skillnad mellan spån- respektive spillertak här.

⁷² Manne Eriksson, ”Bondeliv i norra Uppland vid mitten av förra århundradet. Materiell kultur” *Fataburen* (1925) s. 82.

⁷³ Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv. Riksarkivet i Stockholm.

⁷⁴ Husförhörslängder, 1855–1861, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/14 a, 22–40. Riksarkivet i Uppsala; Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäterimyndigheternas arkiv, 19-noa-160. Riksarkivet Härnösand.

Torsåker, tretton år efter att hennes storebror Lars hade flyttat dit. Några år senare spenderar Sigrid Jansdotter ett par år i Årsunda i Gästrikland. 1842 är även system Brita där och båda systerarna förlorar varsitt barn i Årsunda det året. Sigrid föder samma år en son till som också hinner dö innan hon återvänder till Viken året därpå. Möjligen är det hos släktingar till Sigrids man Jan de bor. Han kom från grannsocknen, Ovansjö. Sigrid flyttade dock inte till Gästrikland permanent och det var Jan som, under vad kom att bli ett par korta perioder, flyttade ned till Viken och övertog svärfaderns uppdrag efter dennes bortgång.

Att det är enskilda kvinnor och män som rör sig tycks vara ett återkommande drag. Ett annat är att kvinnorna, som dominerar i det skriftliga källmaterialet, i praktiken var de som upprätthöll bostället.⁷⁵ Det är de båda svärsonerna som tar över efter Jan Olsson, inte hans söner. Efter att Sigrid avlidit flyttar hennes man visserligen tillbaks och bor i Viken under ungefär ett år, men därefter gifter han sig på nytt med en annan samisk kvinna och återvänder i samband med detta till Gästrikland.

De kontaktnät som framträder i mantalslängder och kyrkböcker gör det troligt att både tidigare relationer med samiska familjer upprätthållits under loppet av 1800-talet och att nya skapats, inte minst genom giftermålen. Det är dock även tydligt att Sigrid och Jan har haft band till bönderna i Sörbo och Ingbo, både innan de bosatte sig i Viken och efter. Bönder, bondhustrur, pigor och drängar från framför allt Ingbo återkommer som faddrar vid barndopen. Åtminstone en fadder från byn, bondhustrun Anna Andersdotter, kom själv från en samisk släkt.

Möjligen förändrades familjens relation till Ingbobönderna av att de flyttat in, men den inleddes alltså inte i samband med detta. En relation som sannolikt förändrades var den till platsen och kanske även till bostadsrummet. Sigrids och Jans familj skrevs in som boende i Viken, på Ingbos ägor, och fick en officiell fast punkt som de tillhörde. Även om flera av deras efterlevande kom att leva ett mer eller mindre rörligt liv kom platsen att bli central för släkten under halvtannat sekel.

De samiska hushållens närvaro förändrade i sin tur platsen. Innan den första familjen flyttade in fanns en ensam, mindre byggnad i Viken. Den enda väg som ledde dit gick från Ingbo. Byggnaden förklaras inte på 1789 års karta, men det är möjligt att det var en foderlada eftersom området senare anges ha använts för insamling av sjöfoder.⁷⁶ Efter att Sigrids och Jans familj flyttat in ändrade området karaktär. Ett par vägar tillkom, varav den ena ledde in i skogen, österut. Den andra är den som idag fortsätter mot nordöst. Flera hus uppfördes och täppor odlades upp. Till en början fanns troligen bara ett bostadshus men efter knappt trettio år hade ytterligare minst en stuga byggts. När barnen blev äldre och fler hushåll tillkom tycks lösningen ha varit att bygga fler hus av samma slag som det första, snarare än att bygga ut de befintliga.

⁷⁵ Jfr Torun Zachrisson, Linda Qviström & Jonas M. Nordin, "Lapphällarna, Lappkällan och Lappviken. Samisk historia i nordvästra Uppland" i *Saga och Sed* (2021).

⁷⁶ Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäterimyndigheternas arkiv. Riksarkivet i Härnösand.

Med tanke på att de boende i perioder inte har varit närvarande är det tänkbart att odlingarna upprätthölls av någon annan men också att de inte hade en avgörande betydelse för hushållens försörjning. Troligen räckte de inkomster som arbetet som ”sockenlapp” inbringade. Vad detta innebar i praktiken har vi inga specifika uppgifter om från Nora socken. Jan Olsson ska enligt en bygdeskildring ha varit en duktig skytt och bland annat skjutit socknens sista björn.⁷⁷ Hans barnbarns barn Brita Sina var långt senare känd som botare.⁷⁸ Efter 1870 används beteckningen arbetskarl, både retroaktivt om de tidigare ”sockenlapparna” och om Henrik Kristoffer Olsson från en samisk familj i Vika i Dalarna, som gift sig med en dotterdotter till Brita Jansdotter och flyttat in.

Inget av de mellan två och tre hushållen i Viken beskrivs under 1800-talets lopp som fattigt, vilket flera andra som bodde på Ingbos ägor eller som inhyses i byn gjorde. Fynden av hushållskeramik och -glas från den arkeologiskt undersökta husplatsen visar på en sammansättning som kan sägas vara karaktäristiskt för ett obemedlat hushåll, med få kärl och en brokig uppsättning.⁷⁹ Å andra sidan hittades även en förgylld fingerring, och de båda kritpipor som fanns bland fynden var av god kvalitet.⁸⁰

Byggnadstimmer var, till skillnad från bete, inte någon bristvara i trakten. Det betydde dock inte att alla som bodde på byns ägor hade någon självklar rätt till detta. I det nämnda fördelskontraktet från 1821 avtalas att fördelstagaren fick hämta hustimmer och näver, som kunde användas som underlag till tak, till husbehov. Vilka rättigheter Sigrid och Jan hade när de flyttade in är inte känt, och inte heller vilka skyldigheter bönderna hade att förse den nyligen anlitade ”sockenlappen” med hus eller virke. Däremot kan vi utgå ifrån att någon form av överenskomst träffades. Mycket av materialet till husbygget har sannolikt hämtats från närområdet, som virke till timmerstommen, takmaterial och sten till spisfundamentet. Putsen som användes till spisen blandades av sand från platsen. Tegel till spis och skorsten kan ha köpts in men det fanns även en lertäkt på Ingbos ägor som kan ha använts om en tegelugn fanns.⁸¹ Fönsterglas och järndetaljer hör till det som bör ha köpts in utifrån.

Vem eller vilka som rent praktiskt uppförde stugorna kan vi inte avgöra säkert. Vi vet inte om Sigrid och Jan hade bott i en stuga tidigare och om de hade deltagit i timrandet av en. Ingen bouppteckning finns bevarad och vi vet därför inte heller om de ägde verktyg för timring. Efter Anders Renlund som avled året efter Jan, 1837, finns däremot en sådan. Anders uppges ha varit Enåkers ”sockenlapp” men var bosatt i Huddunge, på torpet Bärfalet. Bland de verktyg och redskap som räknas upp i bouppteckningen finns fyra olika yxor och en navarsläng med

⁷⁷ Nilsson (1939) s. 87–88, 123.

⁷⁸ Magnusson (1999) s. 31.

⁷⁹ Qviström, Nordin & Zachrisson (2023) s. 55; jfr Christina Rosén. ”Torparna på Tjuvkil: ett 1800-talstorp på Orust” (Arkeologerna, Statens historiska museer Rapport 2020:39, 2020), s. 35–37.

⁸⁰ Qviström, Nordin & Zachrisson (2023) s. 45, 49.

⁸¹ Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv. Riksarkivet i Stockholm.

nio dubbar.⁸² Eftersom dubbarna eller dymlingarna nämns tillsammans med yx-orna och navaren är det troligt att de är tänkta att användas vid timring. Detta säger dock inget om vad Anders timrade eller hur. Timring ingick både i böndernas och den skogssamiska byggnadstraditionen, även om delvis olika tekniker användes.⁸³ I Holmbergers lista över gävle-samernas språk finns det flera begrepp som har med timring att göra. Lars-Gunnar Larsson påpekar att ordet *vierkått* här använts i betydelsen att timra kåta, medan motsvarande ord i andra samiska språk har betydelsen att hugga ris och ved till kåta eller omfattar alla bestyr som ingår i resningen. Ordet *riuppen* används också för skorsten istället för att som i andra samiska språk, förutom skoltsamiska, beteckna rököppning. Larsson menar att detta tyder på att samerna i gävletrakten övergått till en mer ”bofast livsform” och anammat en kultur som skilt sig från nordligare samers.⁸⁴ Samtidigt innehåller listan också ord för specifikt samiska kulturyttringar och i det här sammanhanget är det intressant att lämningarna efter den nyligen undersökta kåtan i området, med dateringar som är ungefärligt samtida med ordlistan, visserligen ger ett intryck av att ha utgjort en permanent bostad, men samtidigt är utformad med mittplacerad öppen härd och alltså med rököppning och inte skorsten.⁸⁵

Med tanke på det kontaktnät familjen ingick i (jfr figur 3) är det troligt att de både var bekanta med ett traditionellt samiskt byggnadsskick och det ”böndernas bygge” som Finn Werne skildrar. De olika arkeologiska beläggen tyder på att såväl tältkåtor som mer stationära kåtor ingick i byggnadsrepertoaren i regionen. Exempel från andra ”sockenlappboställen” visar att såväl timmerstugor som kåtor förekom där.

På den inledande frågan om vad det är som avgör hur ett hus ska se ut pekar Werne på förankringen i kunskapstraditionen och referenserna till tidigare byggnader. Men vem avgör vilka tidigare byggnader som ska ingå i referensramen? Hade Jan och Sigrid föredragit att bygga en timmerkåta om de fått välja?

”Sockenlapparnas” stugor kunde byggas med bistånd från sockenbönderna men detta tycks ha varierat.⁸⁶ I Järvsö i Hälsingland där två boställen har undersökts konstaterar Maria Björck och Inga Blennå att boendet här kan ha ombesörjts av socknen. Lämningarna skiljer sig inte märkbart åt från andra torplämningar. Vid Lappatåkten, som etablerades 1786 och var i bruk fram till början av 1800-talet, var bostadshuset 8×6 meter stort och ställt på en dubbel syllstensram. Huset inrymde en stuga med hörnplacerad spis samt två mindre rum, troligen en förstuga och en kammare. Tre fönster tycks ha funnits, varav två i stugan. Det fanns också en valvslagen jordkällare samt enligt ett auktionsprotokoll även vedbod, härbre och hemlighus. Det yngre bostället, Lappens, etablerades 1815–1820 och var i bruk fram till

⁸² Bouppteckningar, 1837, Simtuna häradsrätt, F II:34. Riksarkivet i Uppsala.

⁸³ Ernst Manker, *Skogslapparna i Sverige. Fältanteckningar* (Stockholm 1968); Gunilla Larsson, ”Spår av samer i södra Hälsingland,” i Lars-Gunnar Larsson, Håkan Rydving & Ingvar Svanberg (red.), *Samer i söder* (Uppsala 2022) s. 92.

⁸⁴ Larsson (2022) s. 125–126, 128.

⁸⁵ Larsson (2018) s. 170

⁸⁶ Svanberg (1981) s. 28–29.

1860-talet. Här fanns det två bostadsrum i det 8×5 meter stora bostadshuset, som var försett med tegeltak och en förstukvist. Något som avviker från andra torpställen är dock delar av fynden. Ben av häst fanns på båda platserna bland matavfallet. Vid Lappatäkten fanns även ben från brunbjörn samt ett hänge som troligen hör till en samisk trumma. Här fanns också små glaspärlor och tenntråd som tolkats som material använt till tenntrådsarbeten.⁸⁷

Stugan vid Viken har varit betydligt mindre än dessa och enklare utförd, men förlagan är även här snarare den lokala byggnadstraditionen i den form den representeras på Ingbos ägor än exempelvis den tidigare beskrivna tältkåtan i Östervåla.

Däremot finns det vissa likheter mellan hur dessa båda platser har övergivits. Huset revs i slutet av 1800-talet. Exakt när det skedde ger de arkeologiska fynden inte något svar på men möjligen har dess livscykel avslutats i samband med Britas, efter 1888. Något som är vanligt när husgrunder från den här tiden påträffas är att resterna efter eldstaden och det som lämnats kvar av skorstenen syns som en liten kulle. I arkeologiska sammanhang kallas detta spisröse. Vid huset i Viken hade mycket lite tegelrester lämnats kvar. Troligen har murteglet plockats ned och återanvänts, liksom andra delar av huset som gick att ta till vara. Det sista tycks ha bränts på plats. Att material återanvänts är inte anmärkningsvärt men möjligen kan nedmonteringen sägas ha skett med ovanlig stor omsorg. Fyndet som gjordes på resterna efter den bortplockade eldstaden var också ovanligt. Ett upp-och-nedvänt fat hade placerats direkt ovanpå spishällen, innan ytan så småningom täcktes av förna och torv och återgick till att bli betesmark. Placeringen av fatet har tolkats som en stängning, en markering av att platsen lämnats.⁸⁸ Om uppförandet av huset anknöt till bybornas byggnadskultur kanske sättet av att överge det snarare hörde till den samiska?

⁸⁷ Björck et al. (2021) s. 97–101; Björck & Blennå (2022) s. 27–36.

⁸⁸ Qviström, Nordin & Zachrisson (2023) s. 56.